

Наталя КОВАЛЬЧУК

*Плохій Сергій, Великий переділ:
Незвичайна історія Михайла Грушевського.*
Перекл. з англ. Миколи Климчука. Критика, 2011. 660 с.

Об'єктом дослідження у монографії Сергія Плохія є історіографічна трансформація, яка відбулася протягом «короткого ХХ століття» і внаслідок якої Україна, поряд з іншими «малими націями» Центрально-Східної Європи, здобула історіографічну легітимність. Очевидно, що жоден історик не відіграв у цьому процесі такої важливої ролі, як Михайло Грушевський. Сформульована у його працях парадигма української історії не тільки виділила її як окрему сферу досліджень, але й відіграла ключову роль у формуванні української національної ідентичності. Водночас він «перетнув межу між писанням історії і творенням історії», тобто став однією з найпомітніших фігур в українському національному русі в Російській імперії та Австро-Угорщині кінця ХІХ – початку ХХ століття і першим главою української держави. Нині в Україні фігура Михайла Грушевського також виконує особливу символічну роль. Численні монументи, названі на його честь вулиці та портрети в державних установах постійно нагадують, що історик у нашій частині світу – це більше, ніж історик.

Сергій Плохій, професор української історії в Гарварді, є одним із найглибших знавців спадщини патріарха української історіографії. Участь у проєкті центру імені Петра Яцика – перекладі англійською мовою десяти томної «Історії України-Руси» – за словами автора, ще раз дала нагоду переосмислити значення історіографічної революції, яку здійснив Михайло Грушевський, і була поштовхом до написання книги. Результатом стала об'ємна монографія, яка демонструє енциклопедичне володіння фактичним матеріалом і при цьому є легким і захопливим читанням. У ній автор віртуозно застосовує нові теоретичні підходи до (переважно) відомого емпіричного матеріалу та майстерно досліджує процес конструювання національного історичного нарративу на прикладі комплексу текстів одного автора.

У рецензованій монографії, як і в декількох інших недавніх працях¹, Сергій Плохій послідовно наголошує важливість спільних уявлень про минуле

¹ Plokhy S., *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus*. (Cambridge University Press, 2006); Plokhy S., *Ukraine and Russia: Representations of the Past*. (University of Toronto Press, 2008).

для формування колективного самоусвідомлення певної національної групи. Услід за Бенедиктом Андерсоном він стверджує, що сучасні нації формуються внаслідок «уявлення» членами спільноти себе як учасників одного цілого. Тож нації – це ментальні утворення, що їх націоналізовані політичні суб'єкти сприймають як реальні політичні сутності. Погоджуючись із багатьма сучасними дослідниками², Плохій вважає, що національна ідентичність твориться і трансформується дискурсивно і передбачає існування комплексу подібних уявлень і оцінок, що їх поділяє група осіб. Таку систему уявлень запроваджують засоби соціалізації

(освіта, політика, преса, спорт, щоденне життя). Колективне минуле є ключовою сферою конструювання національних ідентичностей на змістовному рівні, а отже, творення зв'язного історичного нарративу, формування спільних уявлень про минуле є необхідним складником цього процесу.

Монографія дає нагоду замислитися над тим, у якій зі своїх іпостасей Грушевський справив більший вплив на розвиток українського руху, ширше – над зв'язками між історією та політикою. Із праці Сергія Плохія випливає, що історіографічний переворот, здійснений Грушевським, і створення принципово нової парадигми української історії були найважливішим підсумком його діяльності, порівняно із роллю у політичних і державотворчих процесах. Із другого боку, альтернативна версія українського історичного нарративу, яку запропонував Грушевський, стала дискурсивним підґрунтям українського національного руху в обох імперіях і підвела необхідну історичну базу під вимоги національної автономії та самостійності. «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», надрукована 1904 року в петербурзькому збірнику «Статті по славяноведенію», має небагато аналогів із погляду співвідношення між дуже скромним обсягом і тривалим та глибоким впливом на суспільну свідомість, який вона справила.

Панівний до того часу російський імперський нарратив розглядав російський народ як триєдиний організм, що складався із трьох гілок: великоросійської, малоросійської та білоруської. Відповідно, історії національних окраїн сприймалися як частина історії загальноросійської. Національні рухи, що розвивалися в лоні імперії, зокрема український, були зацікавлені у перегляді такої версії минулого та створенні окремої національної історії, яка демонструвала би неперервність національного, якщо не політичного, розвитку на

² Wodak R., de Cillia R., Reisigl M., Liebhart K., *The Discursive Construction of National Identity*. (Edinburgh University Press, 1999); Munslow A., *Deconstructing History*. (Routledge, 1997).

українських землях та уявно об'єднувала би частини територій, що у той час належали до двох великих імперій.

У статті Грушевський переглянув і поставив під сумнів мало не кожен ланку великоросійського історичного наративу, котрий уважав Київську Русь за перше російське державне утворення, пояснював переміщення політичного центру з Києва до Володимирського князівства тиском степових завойовників, декларував спустошення київського регіону після монгольської навали і пізніше заселення цих земель українцями, які прийшли із заходу. Грушевський, навпаки, доводив, що український етнос був автохтоном на місцях свого проживання, наголошував його роль у формуванні Київської держави, відкинув норманську теорію походження князівської влади, поставив під сумнів «запустіння» регіону після монгольської навали. Теза «Зрештою, “общерусскої” історії й не може бути, як нема “общерусскої” народності» справила революційний вплив на свідомість діячів українського національного руху й заклала основу для остаточного відокремлення української національної ідентичності від загальноросійської.

Структурно монографія ділиться на дві великі частини, які, відповідно, стосуються подій до і після «великого переділу» 1917 року, а кожна частина – ще на три розділи. Перший і четвертий розділи мають форму біографічного нарису, інші присвячено історіографічним проблемам. Перший розділ, «Історик як націетворець», відстежує формування наукових та політичних поглядів Грушевського і, певною мірою, його української ідентичності. Грушевський, як і численні представники колишньої малоросійської інтелігенції, відмовився від спокусливої участі у зміцненні великоросійського проекту й прийняв нову, українську ідентичність, одночасно реформувавши її зміст. Загальними причинами та контекстом такого вибору було піднесення націоналізму в Східній Європі в XIX столітті загалом та Російській імперії зокрема, поступове, але очевидне руйнування загальноросійської ідентичності й піднесення російського етнічного націоналізму. На особистому рівні, стверджує Плохій, Грушевський керувався романтичними та популістськими уявленнями про служіння своєму народові та бажанням прожити значуще життя, «залишити слід в історії».

Другий розділ, «Делімітація минулого», відстежує критику традиційного російського історичного наративу і дискусію, яку Грушевський заочно провадив із творцями «загальноросійської» парадигми: Василієм Ключевським, Ніколаєм Устряловим, Міхаїлом Погодіним та їхніми послідовниками. Для російської історіографії часів імперії межі національної історії збігалися з межами держави, і їх визначали не культурні та етнічні, а територіяльні й політичні чинники. Грушевський, натомість, уперше серед українських істориків застосував національний критерій для визначення тематичних меж історії.

У третьому розділі, «У пошуках національної парадигми», ідеться про обставини й умови створення нового наративу української історії. Плохій детально обговорює виникнення і зміст нового терміна «Україна-Русь», дискусії щодо періодизації українського минулого, у процесі яких створювалася нова

хронологічна схема, а також зміни в інтерпретації козаччини. Автор майстерно демонструє поступову зміну оцінок цього явища, що відображала перехід Грушевського від позитивістсько-популістської методології до романтизму і націоналізму: якщо спершу він розглядав козацькі повстання як протест експлуатованих народних мас, то згодом – як епізоди національно-визвольної боротьби.

Четвертий розділ, який відкриває другу, «постреволюційну» частину книги, присвячено подіям російської революції 1917 року, яка змінила співвідношення між великоросійським та національними проектами, а також її наслідкам. Прихід більшовиків до влади узаконив нові національно-політичні реалії і дав змогу визнати де-факто окремішність українського і білоруського народів. Це перетворення не було миттєвим – для цього ідеологам потрібно було узгодити класовий і національний дискурси, що вимагало співпраці з лідерами українського національного руху. Грушевський повернувся в Україну з еміграції 1924 року і протягом декількох років мав тут усі можливості для продуктивної праці. Однак на початку 1930-х років ситуація змінилася: метою сталінської національної політики було відновити єдність колишньої імперії і поступово утвердити уявлення про Советський Союз як російську державу. У науці й освіті почали впроваджувати парадигму історії СРСР і тезу про провідну роль російського пролетаріату в соціально-політичних змінах на величезній євразійській території. Згорання «українізації» супроводжували репресії проти чільних представників національної науки і культури.

Аналізуючи діяльність Грушевського в період від повернення на батьківщину до смерті у 1934 році, Плохій відстежує комплексну взаємодію між «національними проектами, панівними дискурсами та історичними нарративами» в СРСР і УРСР того часу. Низка «діалектичних» перетворень: із лідера опозиції на успішного «советського науковця», а згодом на «контрреволюціонера» та буржуазного ідеолога відображала зміни у національній політиці советського режиму.

У п'ятому та шостому розділах автор детально обговорює еволюцію відповідей Грушевського на ключові питання української історії: зміст поняття «нація», статус Богдана Хмельницького як українського героя, роль еліт і роль мас, ідея держави, вплив марксизму на методологію Грушевського. Автор визнає, що під час перебування у советській Україні згадана еволюція відбувалася, зокрема, під впливом змінних політичних обставин.

Зважаючи на обсяг і глибину аналізу емпіричного матеріалу, новаторську постановку й блискуче розв'язання дослідницького завдання та, *last but not least*, художню якість тексту, монографія має всі шанси стати зразковою працею на тему конструювання національного історичного нарративу. Англomовне видання, яке вийшло 2005 року в Торонті, здобуло численні позитивні рецензії³. Завдяки перекладові, опублікованому 2011 року у видавництві «Критика», монографія стала доступнішою для українського читача.

³ Наприклад: *Times Literary Supplement*, 16 December 2005; *Canadian Journal of History*, 22 December 2006.